

J. PROKOŠINA

(Minskas)

ATEIZMO ISTORIJS TYRIMO SUNKUMAI

Filosofijos istorijos tyrimo metodologiniai principai tinka ir ateistinės minties, kaip filosofijos sudėtinės dalies, istorijos tyrimui. Tačiau, nagrinėjant atskiros tautos ateizmo istoriją, reikia iš dalies konkretizuoti ir metodologinius principus, nes kiekviena tauta turi savitas istorines aplinkybes, kuriomis vystėsi ateistinė mintis, savitą ir ateizmą, kaip tam tikrų filosofinių žinių sritį.

Ateistinės minties vystymosi istorija labai sudėtinga. Iš tikrųjų tai žmogaus minties vystymasis nuo nežinojimo ir prietarų prie žinojimo, nuo klystkelių prie tiesos. Išskirti grynai ateistinių aspektą žmonijos minties istorijoje yra būtina. O tai reiškia, kad dirbtinai suskaidomas žmonių visuomenės protinio vystymosi vieningumas, kad, nagrinėjant ateizmo istoriją, būtina atsižvelgti į daugybę veiksnių — socialines ir ekonomines sąlygas, konkrečią istorinę aplinką, mokslo žinių lygį, psichines bei etnografines tautos ypatybes ir t. t. Be to, ateizmas, būdamas filosofijos sudėtine dalimi, yra glaudžiai susijęs su idealizmo bei jo primityvios formos — religijos — ir materializmo idėjine kova, kurią visuomet reikia turėti omeny, tyriant ateizmo ir laisvamanybės istoriją.

Religija viešpatavo ilgus amžius. Mokslinė mintis vystėsi teologijos varžoma. Mažiausiai abejonei, bet kokiai opozicinei minčiai būdavo užkertamas kelias ir atvirai kalbėti apie ateizmą buvo draudžiama. Todėl vieni mąstytojai apeidavo šį klausimą, kiti rašė, bet, negalėdami išleisti savo kūrinių, platino rankraščius, dar kiti rašė apie tai ezopine kalba, ketvirtį spausdindavo savo kūrinius ir žūdavo kartu su jais.

Ikirevoliuciniam ateizmui būdinga tai, kad ateistinių ir antireliginių idėjų reiškiėjai daugiausia buvo pavieniai mąstytojai, kilę iš viešpataujančių klasių visuomenės. Apie betarpišką tų mąstytojų ateistinių idėjų poveikį amžininkams ir apskritai liaudies masėms ne visuomet galima kalbėti. Kaip pavyzdį panagrinėkime K. Liščinskio ateizmo reikšmę jo amžininkams.

Būdamas išsilavinęs savo klasės atstovas, jis įsisavino savo epochos bei visos ateistinės minties istorijos ateistines idėjas ir išdėstė jas trak-

tate „Apie dievo nebuvimą“, kuris liko nespausdintas. Šio traktato rankraštį pavogė jėzuitai ir jį panaudojo kaip įkaltį jų sufabrikuotame procese. Traktatas buvo sudegintas, vadinasi, jo idėjos negalėjo būti perimtos amžininkų. Be to, K. Liščinskio vienminčių ratas buvo palyginti siauras.

Dar iškalbingesnis kitas pavyzdys — Žano Meljė „Testamentas“. Jo pratarinėje autorius rašė: „Brangūs mano draugai, būdamas gyvas aš negalėjau Jums pasakyti tai, ką galvoju, ir nusprendžiau pasidalyti su Jumis savo mintimis po mirties“. Visą gyvenimą jis pavyzdžingai vykdė kaimo dvasininko pareigas, t. y. elgėsi priešingai savo įsitikinimams. Žinoma, apskritai ateizmo istorijoje „Testamentui“ priklauso svarbi vieta, bet jo poveikį patyrė ne Ž. Meljė amžininkai, o vėlesnės kartos. Taigi vyko pavėluotas įvairių mąstytojų ateizmo poveikis visuomenės nuomonei. Tai irgi rodo, kokia sudėtinga ateizmo istorija.

Ateizmas, kaip viena iš filosofijos mokslo sričių, turi kai kurių ypatumų. Ateistinė mintis, be teorinės išraiškos, apima praktinį individo santykį su religija ir bažnyčia, kuris pasireiškia jo elgesiu bei valios veiksmais. Tai dėsningumas, kuris gali būti paaiškinamas tuo, jog ateizmas yra priešingas religijai, o pastaroji, kaip savotiška visuomeninės sąmonės forma, susideda iš tokių komponentų, kaip idėjos arba vaizdiniai, kultas, veiksmai ar jausmai. Šios praktiškos pusės ignoravimas, tiriant ateistinės minties istoriją, ją gerokai nuskurdina. Todėl reikia atsižvelgti ne tik į teorinės minties lygį, bet ir atskirų socialinių grupių bei klasių, apskritai visos visuomenės elgesio ateistiškumo laipsnį. O į tai atsižvelgti reikia, nes visuomenės istorijoje ilgą laiką religijai priklausė vadovaujantis vaidmuo. Todėl ypatingą prasmę turi ne tik vienos ar kitos ateistinės idėjos, bet ir kiekvienas antireliginis žmogaus poelgis. Esant tokioms sąlygoms, net paprastas tikėjimo ir dievo neigimas gali būti laikomas kaip primityvi ateizmo forma. Iš tokių poelgių visuomenėje formavosi abejingumo religijai atmosfera. Pavyzdžiui, gausiausioje iki Spalio socialistinės revoliucijos klasėje — valstietijoje, — jai esant neraštingai, protesto prieš dvasinę priespaudą reiškimo sritis buvo ypač siaura (folkloras), o dažnai apsiribodavo tik elgesiu. Tiriant ateizmo istoriją, negalima apeiti šio svarbaus momento, kuris papildo ir pajvairina jos turinį.

Šiuo atveju iškyla svarbi problema: kaip elgesio faktų kalbą išversti į idėjų kalbą? Svarbu išryškinti vieną ar kitą ateistinę prasmę iš neigiamų religijos ir bažnyčios atžvilgiu faktų ir poelgių. Įvairiose socialinėse grupėse ir klasėse ateistinių poelgių išraiškos formos yra skirtingos, nes jos priklauso nuo socialinių bei ekonominių sąlygų, kultūros ir išsilavinimo lygio, buities ir pan. Ateistinės minties ir bereliginio gyvenimo bei elgesio išraiškos formos padeda tiksliau įsivaizduoti ateizmo teorinį lygį ir jo įtaką įvairiems visuomenės sluoksniams.

Galima išskirti du neigiamo žmonių santykio su religija ir bažnyčia bei ateistinės minties išraiškos tipus. Pirmojo tipo išraiškos formos susi-

jusios su bendro ateistinės minties lygio įtaka visuomenėje. Čia priskirtinos tokios išraiškos formos, kaip išleistų ar rankraštinųjų ateistinių kūrinų skaitymas, jų platinimas, bendravimas su ateistinių įsitikinimų žmonėmis ir pan. Tokios formos daugiausia pasitaiko raštingos visuomenės (dvasininkijos, moksleivijos) tarpe.

Antrojo tipo ateizmo formos neturi tiesioginio ryšio su tam tikru visuomenės ateizmo teoriniu lygiu. Jos susijusios daugiau su žmonių veiksmis, poelgiais, kurie yra pagrindinės neišspręstos minties išraiškos priemonės. Tokio tipo ateistinių vaizdinių išraiškos formos sutinkamos daugiausia paprastos liaudies, valstietijos, miesto varguomenės tarpe.

Pagal santykio su religija pobūdį galima taip pat pažymėti du momentus — aktyvumą ir pasyvumą.

Taigi, tiriant ateizmo istoriją, nepakanka analizuoti vien žymių ateizmo atstovų idėjinį palikimą. Reikia parodyti, kokiomis formomis pasireiškia ateizmas atskirų žmonių, sluoksnių bei klasių elgesyje, ir teoriškai įprasminti šių formų ateistinių turinį.

Baltarusijos praeities ateistinės minties palikimas nėra turtingas. Nedaug būta ir žymių mąstytojų, kaip kitose tautose. Tai lėmė tam tikros istorinės sąlygos. Bet tai nereiškia, jog baltarusių tauta ne tokia ateistinė, kaip kitos tautos. Ateizmo istorijos tyrimai šiuo klausimu remdavo tik baltarusių folkloro idėjiniu turiniu. O nuomonė apie menką baltarusių religingumą buvo nuo Mykolo Lietuvosio laikų, ją kartojo N. Dobroliubovas. Ji ir įsigalėjo mūsų literatūroje. Tačiau, neišanalizavus įvairių baltarusių visuomenės sluoksnių ir klasių ateistiškumo, jo ryšio su geriausių baltarusių mokslo ir kultūros atstovų ateistinėmis idėjomis, neįmanoma įrodyti šios nuomonės.

Ateistinės tendencijos dvarininkų, bajorų ir inteligentijos nuotaikose, mintyse, poelgiuose pasireiškia įvairiai — nuo formalaus bažnyčios reikalavimų laikymosi ir išpažinties atsisakymo iki atviro protesto ir religijos bei bažnyčios kritikos. Aukščiausia jų ateizmo pasireiškimo forma yra socialinio ir politinio radikalizmo bei ateizmo vienovė mąstymo būde, revoliucinio veržlumo ir antireliginio bekompromisiškumo vienovė gyvenimo būde.

Remiantis archyviniais ir literatūriniais šaltiniais, liudijančiais buvus dvasininkų antireliginių santykių, galima išskirti tokias religinio abejingumo formas: a) dalyvavimas revoliucinėje ir nacionalinio išsivadavimo kovoje; b) politinė ir religinė neištikimybė; c) atsisakymas dvasininkų laipsnių; d) sąmoningas nustatytų tarnybinių reikalavimų (apeigų ir kt.) pažeidimas; d) žema moralė.

Įvairūs ateizmo pasireiškimai miestiečių, valdininkų, pirklių, nekilmingųjų inteligentų tarpe priklausė nuo socialinio subrendimo, kultūros ir išsilavinimo lygio. Aktyvios protesto prieš religiją formos, kurias naudojo geriausi tų sluoksnių atstovai, buvo panašios į kitų visuomenės sluoksnių protesto formas. Tai dalyvavimas ginkluotuose susirėmimuose ir revoliucinėje kovoje, antivyriausybė ir antireliginė propaganda, kuri dažnai baigdavosi „policijos priežiūra“, draudžiamos literatūros

skaitymas ir saugojimas, eilėraščių, apsakymų kūrimas, lapelių rašymas ir t. t. Miestiečių tarpe buvo paplitusios ir pasyvios formos. Miestiečiai formaliai atlikdavo religinius reikalavimus, kad nesukeltų dvasinės ir pasaulietinės valdžios įtarimo, bet iš tikrųjų religijai ir jos priesakams neteikė reikšmės, gyveno ne kaip krikščionys, o „kaip įprasta pasaulyje, kaip gyvenasi“. Tai buvo tipiška ir mažiausiai pavojinga masinio protesto rūšis.

Įdomios ir įvairios ateizmo išraiškos formos besimokančio jaunimo (gimnazistų, seminaristų, studentų) tarpe. Jos papildė bendrą abejingumo religijai vaizdą. Ir jų ateistinių nuotaikų išraiškos formos panašios į kitų socialinių grupių formas: dalyvavimas revoliuciniuose jaunimo veiksmuose, slaptų draugijų organizavimas, draudžiamos literatūros skaitymas ir platinimas, bažnytinių reikalavimų nepaisymas ir t. t.

Faktus, apibūdinančius valstiečių, miesto varguomenės antireligiškumą, galima sugrupuoti į tokias grupes: 1) dalyvavimas antivyriausybiniėje ir antidvarinikiškoje kovoje, atvira caro ir dvasininkų kritika; 2) antireliginio folkloro gausumas; 3) įvairaus pobūdžio „šventvagystės“.

Apskritai gyvenime egzistuoja tendencija silpnai ir akiai tikėti dievu, krikščionybės dogmos įsisavinamos paviršutiniškai, dauguma gyvenytojų yra abejingi bažnytiniams reikalavimams. Todėl, tiriant kurios nors tautos ateizmo istoriją, reikia išanalizuoti ne tik atskirų mąstytojų ateistines idėjas, bet ir bendrą visuomenės ateizmo lygį tam tikru istoriniu laikotarpiu, remiantis įvairių sluoksnių ir klasių ateizmo formomis.